

Историјски институт, Београд

DOI 10.5937/kultura1754247M

УДК 718(497.11)"18"

711.4(497.11)"18"

оригиналан научни рад

СРПСКА ГРОБЉА И ПРОМЕНЕ У ПРОСТОРУ

Сажетак: *Премештање гробља крајем двадесетих година 19. века са руба српске вароши у Београду на далеку периферију поред каменолома Ташмајдан било је део политике освајања простора, и то на неколико нивоа: политичком, културолошком, убраном, комуналном и привредном, и трансформисало је простор око гробља. Изградњом и урбанизовањем тог дела вароши, постепено су се умножавали његови садржаји и функције, мада је до стицања независности Кнежевине Србије остао мање атрактиван простор од суседног Врачара. Како су се мењали културни обрасци грађанске класе (култура смрти и естетизација простора), мења се и однос према простору гробља, па је у другој половини 19. века тражено да оно, дотада запуштено, неодржавано и често девастирано, буде уређено или измештено на периферију и плански изграђено, чиме би се обезбедила репрезентативност гробља у градском простору.*

Кључне речи: *Београд, градске зоне, 19. век, просторно планирање, гробља*

За критичку историју најважније је коришћење примарних извора и њихова адекватна интерпретација.¹ Примарних извора, и текстуалних и сликовних, за ову тему има мало, посебно из прве половине 19. века, јер су гробља само спорадично интересовала државну управу, чији корпус грађе чини већину. Знатно више података о променама у простору у и око гробља дају путописне белешке и мемоарска литература, мада је и у тим изворима интересовање за гробља пропорционално мало. Комбиновањем ових извора могуће је реконструисати промене у простору које су настале

¹ Рад је настао на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја *Од универзалних царстава ка националним државама. Друштвене и политичке промене у Србији и на Балкану* (Ев. бр. 177030)

формирањем, премештањем или нестајањем појединих гробаља у Београду.

Формирањем грађанске класе, променом њених културних образаца и јачањем економске снаге, током 19. века значајно је мењана култура смрти и с њом повезан однос према гробљима, простору гробља и његовим функцијама. То је утицало и на промене у простору, мада оне нису увек биле везане за вербализацију односа према мртвима и гробљу, већ су комбиноване с другим друштвеним и економским потребама заједнице.

Истражујући културу смрти, Игор Борозан је показао да „лепе смрти готово да нема” и да је она идеолошки конструкт државе и, касније, породице. Смрт је у 19. веку постала страшна неумитност и управо је одсуство контроле модерног човека у односу на смрт, поред архетипског страха од смрти, био разлог велике застрашености пред смрћу.² Такво поимање смрти чинило је гробља, посебно у првој половини 19. века, страшним местом, које је, поред тога, било још и нездраво.³

Српски део вароши у Београду простирао се у 19. веку око старе цркве на савској страни београдског гребена, која је постојала на месту данашње Саборне цркве. Око те цркве постојало је почетком 19. века гробље „подобно турском гробљу око свију џамија”.⁴ Бржим економским развојем српске заједнице и убрзаним насељавањем српског и другог хришћанског становништва после Другог српског устанка, српски део вароши се ширио, прешао шанац и обухватио данашњу Бранкову улицу.⁵ На рубу тог дела насеља, на доњем делу некада Господске, а сада Бранкове улице формирано је тзв. Велико гробље.⁶ Оно је постојало још 1827. године, када је београдски везир дозволио да се поправља калдрма

2 Борозан, И. Култура смрти у српској грађанској култури у 19. и првим деценијама 20. века, у: *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку. Од краја осамнаестог века до почетка Првог светског рата*, приредили Столић, А. и Макуљевић, Н. (2006), Београд: Clio, стр. 897–898.

3 „Гробље баш поред самог пута, и оно ми задаваше страха. Не смем да гледам у њега, него у месечину која нагињаше заходу” (Поповић, С. Л. (1950) *Путовање по новој Србији (1878. и 1880)*, Београд: Српска књижевна задруга, Коло XLV, књ. 310–311, стр. 54, 89).

4 Исто, стр. 92.

5 Несторовић, Б. (1954) Развој архитектуре Београда од кнеза Милоша до Првог светског рата (1815–1914), *Годишњак Музеја града Београда I*, Београд: Музеј града Београда, стр. 159–160.

6 Поповић, С. Л. нав. дело, стр. 54; Христић, Н. (2006) *Мемоари 1840–1862*, Београд: Просвета, стр. 84. И јеврејско гробље било је у 19. веку на рубу јеврејског дела насеља; Lebl, Ž. (2001) *Do konačnog rešenja. Jevreji u Beogradu 1521–1942*, Beograd: Čigoja štampa, str. 247, 252.

„испод Варош-капије идући гробљу србском”.⁷ Само три године касније, међутим, везир је протестовао што српска заједница поправља пут до „новопостављеног” гробља код Ташмајдана, удаљеног каменолома у близини Цариградског друма.⁸ Простор око тог гробља – касније названог Ново или Ташмајданско гробље – одмах је постао изузетно важан за српску заједницу, иако је, према сећањима савременика, сачрањивање на њему почело тек 1836. године.⁹ Убрзо по формирању гробља, у његовој непосредној близини подигнута је, из заоставштине цинцарског трговца Лазе Панче, црква посвећена Св. Марку. Чињеница да је лично кнез Милош бринуо о реализацији тог легата указује да су одлуке о лоцирању цркве и гробља биле усклађене с његовим основним концептом урбанистичког развоја српског дела вароши – изван шанца и на простору главних комуникација ка унутрашњости Србије – Цариградског и Крагујевачког друма и Топчидерског пута, пошто је у Топчидеру сместио свој политички центар.¹⁰

На хумци у близини гробља, као што је познато, прочитан је Хатишериф 1830, па је простор око гробља добио велики симболични значај.¹¹ Истовремено, имао је и политички значај, не само за српску већ и за турску заједницу, која је покушавала да поврати контролу над тим простором: београдски везир је оспорио право Србима да поправљају пут од Варош капије ка Новом гробљу, мада му, као што је поменуто, није сметала поправка пута од Варош капије ка Великом гробљу пар година раније.¹² У одбрани својих интереса, кнез Милош Обреновић био је 1835. поручио везиру: „нит примам нит слушам”, јер везир „изван зидова градски не има заповедати ништа”.¹³ Везиров захтев да низами

7 Перуничкић, Б. (1964) *Београдски суд 1819–1839*, Београд: Историјски архив Београда, стр. 386. У литератури се сматра да је гробље пресељено 1826. године (Костић, Б. (1999) *Ново гробље у Београду*, Београд: ЈКП Погребне услуге, стр. 11; Борозан, И. нав. дело, стр. 938), вероватно на основу тврдње Косте Н. Христића да је „до 1825” ту било гробље; Христић, К. Н. (1987) *Записи старог Београђанина*, фототипско издање, Београд: Просвета, стр. 84. Из каснијег излагања видеће се да гробље није пресељавано.

8 Перуничкић, Б. (1964) стр. 457.

9 Поповић, С. Л. нав. дело, стр. 57.

10 Макуљевић, Н. (2014) *Османско-српски Београд: визуелност и креирање градског идентитета (1815–1878)*, Београд: Тору, стр. 167; Максимовић, Б. (1974⁶) *Урбанистички развој од 1830. до 1914. године, у: Историја Београда*, књ. 2, Београд: Просвета, стр. 303.

11 Макуљевић, Н. нав. дело, стр. 166.

12 Перуничкић, Б. (1964) стр. 368, 457.

13 Коларић, М. (MCMLXVI) *Класицизам код Срба. Грађевинарство*, приредно, Београд: Просвета и Народни музеј у Београду, стр. 277.

егзерцирају на простору око Батал џамије, дакле, у близини цркве и гробља, кнез Милош је одбио. Био је спреман да тај простор преоре, само да везира осујети.¹⁴ Није дозволио ни поправку Батал џамије, иако је везир обезбедио 50.000 гроша за тај посао, „наводећи као разлог да се Врачар налази под српском управом, а да Турци могу само у шанцевима градити шта хоће”.¹⁵ Градећи политику по којој се права турске заједнице, укључујући и везирова, ограничавају само на подручје унутар градског шанца и одмеравајући снагу сопствене моћи с везировом, кнез је, чак, напоменуо да се у унутрашњости шанчева налазе две цркве у којима Турци држе муницију и не дају Србима да их поправе. Тиме је своја политичка права над српским простором изједначавао с везировим, а његов политички простор ограничио на простор унутар шанца.¹⁶ У том контексту би се премештање гробља у близину Ташмајдана требало интерпретирати као део политике освајања простора. Позиционирањем гробља ширио се српски Београд са подручја Савамале на Ташмајдан, чиме је био обухваћен и тада ненасељен међупростор од Стамбол капије, преко Теразија до Батал џамије и Новог гробља.

Додатни аргумент у прилог тези да је позиционирањем гробља освојен, а затим изграђен и, на крају, омеђен простор вароши, представља одлука из 1850. године о подели београдске вароши на квартаве. Њоме је први квартал омеђен управо линијом гробља, при чему је оно остало на ивици квартала.¹⁷ На тај начин, између 1830. и 1850. вишеструко је проширена „градска зона” и постављена је граница града. Истовремено, новом просторном организацијом помирена су два концепта просторног планирања вароши. Поново је остварен концепт у коме се гробље налазило на рубу насеља, карактеристичан за почетак 19. века, концепт, који је напуштен стога да би се преко некадашњег гробља могло ширити насеље. Поред тога, обновљен је концепт насеља у коме се црква налазила уз гробље, укључујући и обнављање праксе сахрањивања у порти цркве, што је визуелно мењало простор око гробља.¹⁸

14 Никић, Љ. (1956) Аутобиографија Анастаса Јовановића, *Годишњак Музеја града Београда*, књ. III, Београд: Музеј града Београда, стр. 399.

15 Рашид-беј (1894) *Историја чудноватих догађаја у Београду и Србији*, књ. I, превео Чохаџић, Д. С., Споменик XXIII, Београд: Српска краљевска академија, стр. 30, 44.

16 Исто, стр. 44; Каниц, Ф. (1991) *Србија, земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, књ. I, Београд: Српска књижевна задруга, стр. 80.

17 *Живети у Београду 1837–1841. Документа Управе града Београда*, књ. I (2003), Београд: Историјски архив Београда, стр. 447–448.

18 Лоцирање цркве уз гробље, као и измештање гробља на ивицу насеља, били су у складу с православном традицијом формираном у

Повезивање тако увећаног варошког подручја остварено је најпре комуникацијски. При томе је комуникација са гробљем постала мотив за промене у простору и за комунално опремање саобраћајница, јер је саобраћај ка гробљу оживео.¹⁹ Наиме, одмах по формирању Новог гробља започели су радови на поправци пута „од Варош капије идући ка Палилули и новопостављеном гробљу”. При томе је као изричит мотив наведено „отношеније мртваца на гробље”, које је „с великим трудостајани [...] скопчано” због гомила нечистоће на путу и његовог лошег квалитета.²⁰ И 1865. образложена је потреба да се калдрмише сокак Код три кључа тиме што „у случају смрти, неописане су тешкоће, док се мртавац однесе, јер не само што се пешке скоро никако проћи не може, него се и кола до главчина заглаве, па се помаћи не могу”.²¹ Поправка пута ка Батал џамији 1830. искоришћена је и за друга побољшања: изведена је правилна линија улице и на њу постављене грађевине или ограде плацева. При томе су власницима изгубљене површине надокнађиване на задњој страни, да плацеви не би били сувише мали и нефункционални. Поред тога, срушени су и неки бурдељи – настамбе полуукопане у тло, у којима су пословале проститутке.²² Завршетак радова довео је до визуелних промена у простору, естетски га је унапредио, а његово коришћење учинио ефикаснијим.

Хабсбуршкој монархији до средине 18. века (Петровић, К. (1956), Статистички подаци о Сремској епархији у 1750–1751. години, *Зборник за друштвене науке* 15, Нови Сад: Матица српска, стр. 83). После 1830. није практиковано сахрањивање у порти Саборне цркве, али у порти цркве Св. Марка јесте. Од 1849. могли су ту да буду сахрањени не само заслужни грађани, већ и свако ко је платио таксу од 10 талира и тек је 1881. поново ограничено – *Санитетским законом* право сахрањивања у порти било је резервисано само за чланове краљевске породице и архијереје (Закон о установљењу Народног санитетског фонда (1881), у: *Санитетски зборник закона, уредаба, расписа и претписа*, књ. II, св. I, Београд: Министарство унутрашњих дела, Санитетско одељење, стр. 88). У порти цркве Св. Марка били су сахрањени многи истакнути, заслужни или богати грађани, а породица Радовановић подигла је и капелу у спомен на своје четворо умрле деце (*Класицизам код Срба. Грађевинарство* (MCMXLXVI), стр. 286–287, 293–294, 297, 299–301, 304–305, 307; Поповић, С. Ј. нав. дело, стр. 92; Неђић, С. В. (2002–2003) Капела породице Радовановић на Старом гробљу, *Годишњак града Београда* XLIX–L, Београд: Музеј града Београда, стр. 195–196).

19 Гробље на Ташмајдану постало је „место најживље у целом Београду. Нема дана кад се ту не скупи по стотину душа”; Поповић, С. Ј. нав. дело, стр. 62–63.

20 Перуничић, Б. (1964), стр. 457.

21 Перуничић, Б. (1970) *Управа вароши Београда 1812–1912*, Београд: Музеј града Београда, стр. 593.

22 Перуничић, Б. (1964), стр. 457.

Подручје око Батал џамије и Новог гробља било је далека периферија у односу на варош у шанцу, али није занемарено приликом великог подухвата калдрмисања улица 1852. године, када је, поред шест главних сокака вароши изван шанца, калдрмисан и „сокак к Батал џамији”.²³ Калдрма тада ипак није постављена до гробља, већ је део пута само насут туцаником, па је брзо пропао. Због тога је 1855. цео пут поплочан каменом калдрмом. И тада је саобраћај са гробљем био мотив за скупу инвестицију. Тврдило се, наиме, да „зими није могуће онуда проћи, нарочито пак када се при спроводу каквог мртваца више народа трефи и када народ у недељне и проче празничне дане у цркву иде”. До 1859. био је „пут цариградскиј од Батал џамије па до на крај Фишекчијске чаршије сав [...] као што треба калдрмисан”, али је од краја чаршије Цариградски друм остао само насут туцаником.²⁴ То додатно показује да је градска зона завршавала на ивици гробља.

Много већи захвати и промене у простору настајали су због насељавања ближе и даље околине гробља, урбанизације и нове организације тог простора, чиме су се умножавале и функције тог дела Београда. На неке од тих процеса у одређеној мери утицало је и гробље.

Као што сведоче Сретен Л. Поповић и Анастас Јовановић, простор између гробља и вароши унутар шанца био је у време формирања гробља потпуно неизграђен, изузимајући Цариградски друм. Од Стамбол капије до гробља простирало се пољопривредно земљиште, претежно засејано пшеницом, а у правцу Крагујевачког пута, пак, био је брег, па мочваран терен са шеваром и трском, погодан за лов.²⁵ Насељавање тог дела вароши започето је одмах по иселјавању Савамале, када су у близини Стамбол капије, ка Теразијама, насељени ковачи и колари. Приближно у исто време (1834) постојала је ту и салана (радионица за производњу лоја).²⁶ Све су то биле неатрактивне радње.

Урбанизовање тог дела вароши започето је 1842. захтевима власника да саграде куће на плацевима које „по кривим сокацима имају”, што им је дозвољено, уз услов да се сокаци исправе да би се формирале што правилније улице.²⁷ Убрзо је тај део Београда – шире подручје данашњих Теразија –

23 Перуничкић, Б. (1970) стр. 254.

24 Перуничкић, Б. (1970) стр. 320, 379; Поповић, С. Л. нав. дело, стр. 145.

25 Никић, Љ. нав. дело, стр. 397, 400; Поповић, С. Л. нав. дело, стр. 54, 91–92; Христић, К. Н. нав. дело, стр. 85; Несторовић, Б (1954) стр. 161.

26 Никић, Љ. нав. дело, стр. 399; Поповић, С. Л. нав. дело, стр. 201.

27 Цитирано према Максимовић, Б. (1974⁶), стр. 305.

постало елитни део вароши изван шанца, на шта је, вероватно, утицала случајна околност да је Стојан Симић на тадашњим Теразијама подигао репрезентативну кућу, која је убрзо постала двор. На том простору је формиран нови пословни, друштвени и административни центар и подигнуте су приватне куће добростојећих грађана, због чега су сметале фишегције, продавци барута, са својим дрвеним дућанима концентрисаним на једном делу Теразија. Стога је 1845. одлучено да се у року од три године преселе на добијене плацеве „на великом путу цариградском код Ташмајдана“, односно уз ивицу Новог гробља.²⁸ Поменута епизода указује да је од средине 19. века други правац ширења Београда – према Батал цамији и Новом гробљу, остао резервисан за мање атрактивна занимања и стамбено насељавање мање успешних и економски слабијих грађана. Томе је, бар мањим делом, допринело и гробље. Наиме, када је 1834. неки Влајковић оградио плац код Батал цамије „смејали су му се други с речима: 'Што оде тамо на гробље'"!²⁹

Иако је простор око Батал цамије, Палилулске цркве и Ташмајданског гробља био мање атрактиван за насељавање, урбанизован је када и Врачар, па су 1840. и 1841. године премерени и плачеви око Батал цамије и подељени заинтересованима, уз услов да на њима подигну кућу у року од три године. Пошто услови нису испуњени, плачеви су поново дељени, али ни тада рок није поштован. Ипак, градска управа је 1852. сматрала да је насељеност задовољавајућа, а већ 1853. сматрало се да су гробље „опколиле куће”.³⁰ И улице у тој зони просечене су када и на Теразијама и до почетка шездесетих година 19. века формирана је улична мрежа од десетак улица.³¹ Пројектована је и Баталцामीјска

28 Исто, стр. 310; Несторовић, Б. (2006) *Архитектура Србије у XIX веку*, Београд: *Art press*, стр. 173; Христић, К. Н. нав. дело, стр. 85–86; Перуничкић, Б. (1970), стр. 183, 188.

29 Перуничкић, Б. (1970) стр. 254, 568; Поповић, С. Л. нав. дело, стр. 93. Да простор око гробља није био атрактиван 1846. показује списак некретнина београдских чиновника: само шесторица од двестотинак определила се за поседовање земљишта на том простору; Перуничкић, Б. (1970), стр. 360–361, 364, 367. И почетком 20. века простор око будућег парламента обележавало је „старо запуштено гробље“ и „ковачнице, коларнице у јадним зградама”; Вуловић, В. Н. (1909) *Општински зајам од 60 милиона*, Београд: Општина Београдска, стр. 65.

30 Милићевић, М. Ђ. (1951) Топографске белешке, у: *Стари Београд из путописа и мемоара*, Београд: Н. П., стр. 244; Перуничкић, Б. (1970) стр. 247.

31 *Београд у мапама и плановима од XVIII до XXI века / Belgrade Maps and Plans from the 18th – 21st Century* (2010), Београд: Урбанистички завод Београда, стр. IX. На основу чувеног списка београдских кафана из 1860. може се идентификовати, поред Фишегцијског, још десетак сокака/улица на подручју између Новог гробља, цркве Св. Марка, Теразија

пијаца, чиме је и овај део вароши био структурисан слично другим деловима вароши изван шанца, који су имали своје пијаце. Пијаца се налазила уз саму џамију, на њој је продавана стока, дрва, сено и друга роба; уз њу је било неколико црквених дућана и приватних кафана. Пошто је џамија била запуштена и пуна смећа, висок плот одвајао је пијацу да би се корисници заштитили од могуће заразе.³² Ипак, тај део вароши остао је простор за мање атрактивне комерцијалне активности: мање профитабилне, опасне или еснафски неорганизоване занате, кафане и трговину стоком, па се до 1878. и Баталџамијска пијаца претворила у сточну пијацу.³³ То показује да простор око гробља до стицања независности није постао атрактивна градска зона.

Градња кућа, формирање Фишегџијске чаршије, Баталџамијске пијаце, отварање кафана и других радњи умножавало је функције овог дела вароши, које су се тридесетих година 19. века сводиле скоро искључиво на молитвено-фунералне. Једино је дан Св. Марка био организован као важан друштвени догађај, у коме су, после духовних свечаности уочи благодана, у општенонародном весељу, вашару и другим атракцијама организованим у црквеној порти, око гробља, па чак и на гробљу, учествовали и грађани и сеоско становништво из околине. У црквеној порти организовани су и други ефемерни спектакли, као што је свечано полагање заклетве гарнизонске војске пред кнезом Михаилом Обреновићем 1841. године.³⁴ Почетком шездесетих година поред гробља је подигнуто тркалиште (хиподром), с трибинама за публику

и Врачара у ужем смислу речи (Перуничкић, Б. (1970) стр. 390–391, 395, 398).

32 *Београд у мапама и плановима од XVIII до XXI века* (2010) IX, XVI; *Записи старог Београђанина*, стр. 151–152; *Живети у Београду 1837–1841.* (2003) стр. 374. Пијаца на Теразијама „за зелен и друге кухињске потребе“ није се одржала, док се тзв. Мала пијаца, настала још при формирању Савамале одржала (Јосимовић, Е. (1867) *Објаснење предлога за регулисање оног дела вароши Београда што лежи у шанцу*, Београд: Државна књигопечатња, стр. 16; Леже, Ј. (1967) *Словенски свет*, у: *Београд у деветнаестом веку из дела страних писаца*, Београд: Библиотека града Београда, стр. 45; Максимовић, Б. (1974⁶) стр. 303).

33 Према списку еснафа из 1861, у Палилулском кварту, дакле, не само на простору око гробља, живела је већина чланова Баштованског и Асурџијског еснафа и већина касапа који нису били у еснафу; Перуничкић, Б. (1970) стр. 438–440, 449. Баталџамијски простор означен је на плану Стевана Зарића из 1878. године као Марвени трг (*Београд у мапама и плановима од XVIII до XXI века* (2010) XVI).

34 Макуљевић, Н. нав. дело, стр. 168–169; Борозан, И. нав. дело, стр. 939; Рашид-беј, нав. дело, стр. 30; Зморски, Р. (1967) *На Сави и Драви*, у: *Београд у деветнаестом веку из дела страних писаца*, Београд: Библиотека града Београда, стр. 21; Христић, К. Н. нав. дело, стр. 152–156; Аноним, (31. маја 1841) Новине србске, Но. 22, стр. 174.

и посебном за иницијатора трка – кнеза Михаила, испред које је била линија старта. Организовањем тркалишта, зона око гробља постала је и простор за рекреацију, првенствено виших друштвених слојева – официра, чиновника и трговаца, који су могли да приуште коње за јахање. Тркама је, као важном догађају, „присуствовао цео Београд”, чиме је овај простор добио и велики значај у друштвеном животу престонице.³⁵ Када нису организоване трке, тркалиште је служило као шеталиште, чак омиљено, и на њему су организовани ефемерни спектакли, попут ватромета приликом прославе педесетогодишњице Другог српског устанка 1865. године.³⁶ На тај начин је простор око гробља поред економске добио и улогу у друштвеном животу престонице.

Током 19. века нестајала су у Београду стара гробља, и то не само муслиманска, већ и српска. Судбина простора на којима су била у великој мери повезана је с културом смрти. Развојем породичне сентименталности, која је довела до тога да емоционалност чланова породице функционише и након смрти вољеног члана, као и с усвајањем принципа естетизације простора, постало је у другој половини 19. века природно да гробља не буду емоционално и ментално одвојена од остатка живота грађана. Због тога су крајем 19. и почетком 20. века гробља стекла статус архитектонски и симболички важног дела града, што је утицало на њихову судбину.³⁷

Приликом затварања Великог гробља, док поменути културни обрасци нису били изграђени, гробље није третирано с пијететом, па нису премештане кости умрлих у костурнице нити су породице премештале гробове својих чланова на Ново гробље код Ташмајдана, као што је чињено касније, када је формирано ново српско и ново јеврејско гробље

35 Христић, К. Н. нав. дело, стр. 20–21.

36 Милићевић, М. Ђ. (2015) *Дневник II (23. септембар 1872 – 6. април 1877)*, приредио Крстић, П. В., Београд: Архив Србије, стр. 378; Христић, К. Н. нав. дело, стр. 17; Зморски, Р. нав. дело, стр. 21.

37 Борозан, И. нав. дело, стр. 934–935; Максимовић, Б. (1974*) Тежње за увођењем естетичких вредности у просторе Београда крајем прошлог и почетком овог века, *Годишњак града Београда XXI*, Београд: Музеј града Београда, стр. 191–193. Сигуран доказ о прихватању естетизације простора почетком шездесетих година представљају ставови Емилијана Јосимовића о просторном уређењу града, када за простор Велике пијаце тврди да јој није место ту где је, пошто том простору „по месту доликује нешто друго, естетичније”; Јосимовић, Е. нав. дело, стр. 16.

(1886, односно 1888).³⁸ Напротив, одмах по затварању Великог гробља, започето је његово рушење и поравнавање терена. Простор гробља није очуван као целина, већ су преко њега формиране улице, и он је брзо нестао просецањем Господске и Космајске улице, данашњих Бранкове и Маршала Бирјузова. Такав однос према сопственом гробљу додатно објашњава лакоћу с којом су ноћу разваљивани гробови муслимана поред Велике пијаце, иако се Србија споразумом у Канлици обавезала да чува муслиманска гробља (и богомоље) и након исељавања муслимана.³⁹

У другој половини 19. века већ су били усвојени принципи естетизације простора и развијена породична сентименталност, па је постао важан и изглед гробља, које је доживљавано као елемент репрезентације града и његових грађана.⁴⁰ Тада је примећена и критикована неуређеност гробља и тражено његово уређивање, а када није спроведено, предлагано је измештање гробља на периферију. Наиме, Ташмајданско гробље било је уређено само утолико што су гробна места била положена у линији. Надгробни споменици били су скромни, посебно када се упореде са споменицима с краја 19. и почетка 20. века, али су савременици сматрали да „има лепих пирамида, споменика и надгробних плоча и крстова од камена”.⁴¹ Изглед гробова, дакле, обезбеђивао је потребан естетски ниво да би гробље било репрезент града, иако је било без украсног дрвећа и других естетских елемената, осим понеке тужне врбе, цвећа и венаца положених на гробове, који се у литератури сматрају ефемерним уметничким делима. Порта Палилулске цркве била је, у складу са православном традицијом, ограђена, па се у остали део гробља

38 Костић, Б. нав. дело, стр. 11–12, 15; Каниц, Ф. нав. дело, стр. 82; Rajner, M. (1992) *Jevrejska groblja u Beogradu*, *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja* 6, Beograd: Jevrejski istorijski muzej, str. 209–211.

39 Макуљевић, Н. нав. дело, стр. 127, 215; Костић, Б. нав. дело, стр. 11; Миљковић Катич, Б. Путописци о неизграђеним просторима Београда, у: *Београд у делима европских путописаца*, уредник Костић, Ђ. С. (2003), Београд: Балканолошки институт САНУ, посебна издања 80, стр. 153; Каниц, Ф. нав. дело, стр. 52; Раш, Г. (1967) *Светионик истока*, у: *Београд у деветнаестом веку из дела страних писаца*, Београд: Библиотека града Београда, стр. 65–66.

40 Борозан, И. нав. дело, стр. 934–935. Породичну сентименталност према умрлом члану ишчитавамо из *Дневника* Милана Милићевића: често помиње смрт свог рано умрлог сина Мила, набавку гробног обележја, парастосе и уопште често ламентира над синовљевом судбином (Милићевић, М. Ђ. (2015) стр. 324–328, 331–333, 336, 340, 352, 358, 3654, 366, 369–370, 391, 397, 399, 406, 409–411, 416, 418, 433).

41 Перуничкић, Б. (1964) без пагинације, између стр. 512. и 513; Поповић, С. Л. нав. дело, стр. 60; Каниц, Ф. нав. дело, стр. 82; Борозан, И. нав. дело, стр. 940.

улазило кроз гробљанску капију.⁴² Ипак је постојао озбиљан проблем – гробље је било веома запуштено, препуно нечистоће и без чувара, што је олакшавало девастирање гробова и крађу гробне опреме (акцесорија). Често су и гробови заслужних личности били обрасли у коров, пошто ни Палилулска црква ни градска управа нису улагале у одржавање гробља.⁴³ Иако је деценијама тако изгледало, гробље је у перцепцији грађана почетком седамдесетих година 19. века постало ругло. Иницијатива за измештање Новог гробља са Ташмајдана покренута је 1871. године. Требало је организовати ново гробље на периферији града, на простору Булбулдерског потока. Међутим, тек деценију и по касније формирано је Ново гробље (1886). Старо је остало неуређено, иако су на њему спорадично вршена сахрањивања до 20. века.⁴⁴

Отварањем Новог гробља и Новог јеврејског гробља започета је у Београду планска изградња гробља са елементима амбијенталних целина и артифицијелно уређених паркова.⁴⁵ Она је отворила и питање реконструкције и/или трансформације површина старих гробља. И без детаљне анализе тих процеса, јасно је да је на овај или онај начин увек био присутан концепт очувања простора бившег гробља као целине, најчешће ради претварања у јавне површине за одмор. Био је то потпуно другачији приступ од онога какав је постојао у Кнежевини Србији.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ:

Аноним (31. маја 1841) *Новине србске*, Но. 22.

Живети у Београду 1837–1841. Документа Управе града Београда (2003), књ. 1, Београд: Историјски архив Београда.

Закон о установљењу Народног санитетског фонда (1881), у: *Санитетски зборник закона, уредаба, расписа и претписа*, књ. II, св. I, Београд: Министарство унутрашњих дела, Санитетско одељење, стр. 1–141.

42 Зморски Р. нав. дело, стр. 21; Христић, К. Н. нав. дело, стр. 152. Већ средином 18. века црквене порте у већини места насељених Србима у Сремској епархији, али и у другим деловима Хабсбуршке монархије, биле су ограђене, као и гробља (Петровић, К. нав. дело, стр. 83).

43 Христић, К. Н. нав. дело, стр. 152; Поповић, С. Ј. нав. дело, 59–60; Kanitz, F. (1904) *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk, von der Römerzeit bis zur Gegenwart, Land und Bevölkerung*, B. I, Leipzig: Verlag von Bernh. Meyer, p. 72. Сретен Ј. Поповић жалио се седамдесетих година 19. века: „као да је у нас гробље, нарочито у Београду, најмање у поштовању. [...] није онако као што би требало да буде и као што би сваки желео да је. Нажалост [...] на њему [је] највећа нечистоћа и неред; Исто, стр. 59–60.

44 Костић, Б. нав. дело, стр. 11; Борозан, И. нав. дело, стр. 938.

45 Борозан, И. нав. дело, стр. 934, 950; Каниц, Ф. нав. дело, стр. 83–84.

Зморски, Р. (1967) На Сави и Драви, у: *Београд у деветнаестом веку из дела страних писаца*, Београд: Библиотека града Београда, стр. 11–26.

Каниц, Ф. (1991) *Србија, земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, књ. I, Београд: Српска књижевна задруга.

Класицизам код Срба. Грађевинарство (MCMXLVI), приредио Коларић, М., Београд: Народни музеј у Београду, Просвета.

Леже, Ј. (1967) Словенски свет, у: *Београд у деветнаестом веку из дела страних писаца*, Београд: Библиотека града Београда, стр. 27–48.

Милићевић, М. Ђ. (2015) *Дневник II (23. септембар 1872 – 6. април 1877)*, приредио Крестић, П. В., Београд: Архив Србије.

Милићевић М. Ђ. (1951) Топографске белешке, у: *Стари Београд из путописа и мемоара*, Наша домовина, књ. 5, Београд: Н. П., стр. 239–260.

Никић, Јб. (1956) Аутобиографија Анастаса Јовановића, *Годишњак Музеја града Београда*, књ. III, Београд: Музеј града Београда, стр. 385–416.

Перуничкић Б. (1970) *Управа вароши Београда 1812–1912*, Београд: Музеј града Београда.

Перуничкић, Б. (1964) *Београдски суд 1819–1839*, Београд: Историјски архив Београда.

Поповић, С. Ј. (1950) *Путовање по новој Србији (1878. и 1880)*, Београд: Српска књижевна задруга, Коло XLV, књ. 310–311.

Раш, Г. (1967) Светионик истока, у: *Београд у деветнаестом веку из дела страних писаца*, Београд: Библиотека града Београда, стр. 56–105.

Рашид-беј (1894) *Историја чудноватих догађаја у Београду и Србији*, књ. I, превео Чохаџић, Д. С., Споменик XXIII, Београд: Српска краљевска академија, 1–95.

Христић, К. Н. [1987] *Записи старог Београђанина*, фототипско издање, Београд: Просвета.

Христић, Н. (2006) *Мемоари 1840–1862*, Београд: Просвета.

ЛИТЕРАТУРА:

Београд у мапама и плановима од XVIII до XXI века / Belgrade Maps and Plans from the 18th – 21st Century (2010), Београд: Урбанистички завод Београда.

Борозан, И. Култура смрти у српској грађанској култури 19. и првим деценијама 20. века, у: *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку. Од краја осамнаестог века до почетка Првог светског рата*, приредили Столић, А., Макуљевић, Н. (2006), Београд: *Clio*, стр. 899–983.

- Вуловић, В. Н. (1909) *Општински зајам од 60 милиона*, Београд: Општина Београдска.
- Јосимовић, Е. (1867) *Објаснење предлога за регулисање оног дела вароши Београда што лежи у шанцу*, Београд: Државна књигопечатња.
- Каниц, Ф. (1991) *Србија, земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, књ. I, Београд: Српска књижевна задруга.
- Костић, Б. (1999) *Ново гробље у Београду*, Београд: ЈКП Погребне услуге.
- Lebl, Ž. (2001) *Do konačnog rešenja. Jevreji u Beogradu 1521–1942*, Београд: Ћигаја штампа.
- Максимовић, Б. (1956) О зеленилу Београда, *Годишњак Музеја града Београда* књ. III, Београд: Музеј града Београда, стр. 325–366.
- Максимовић, Б. (1974^а) *Тежње за увођењем естетичких вредности у просторе Београда крајем прошлог и почетком овог века*, Годишњак града Београда XXI, Београд: Музеј града Београда, стр. 191–210.
- Максимовић, Б. (1974^б) Урбанистички развој од 1830. до 1914. године, у: *Историја Београда*, књ. 2, Београд: Просвета, стр. 299–334.
- Макуљевић, Н. (2014) *Османско-српски Београд: визуелност и креирање градског идентитета (1815–1878)*, Београд: Тору.
- Миљковић Катиф, Б. (2003) Путописци о неизграђеним просторицама Београда, у: *Београд у делима европских путописаца*, уредник Костић, Ђ. С., Београд: Балканолошки институт САНУ, посебна издања 80, стр. 143–159.
- Недић, С. В. (2002–2003) Капела породице Радовановић на Старом гробљу, *Годишњак града Београда XLIX–L*, Београд: Музеј града Београда, стр. 195–200.
- Несторовић, Б. (1954) Развој архитектуре Београда од кнеза Милоша до Првог светског рата (1815–1914), *Годишњак Музеја града Београда I*, Београд: Музеј града Београда, стр. 159–188.
- Несторовић, Б. (2006) *Архитектура Србије у XIX веку*, Београд: Art press.
- Петровић, К. (1956) Статистички подаци о Сремској епархији у 1750–1751. години, *Зборник за друштвене науке* 15, Нови Сад: Матица српска, стр. 80–105.
- Rajner, M. (1992) *Jevrejska groblja u Beogradu, Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja* 6, Београд: Јеврејски историјски музеј, стр. 201–215.

Bojana Mišković Katić
Institute of History, Belgrade

SERBIAN CEMETERIES AND CHANGES
IN THE AREA OF BELGRADE

Abstract

Forming of the New Cemetery at the end of 1820s at the far outskirts of Belgrade, next to the Tašmajdan quarry, was part of a policy of space conquest at several levels: political – by emancipation from the Turkish political authority; cultural – by restoring the concept of positioning the cemetery next to the church; urban – by expanding the city territory to the cemetery and organizing urban space by forming of streets and residential buildings; communal – by routing and infrastructural development of roads and open market places; economic – by constructing bazaars and new business centres. Such a transformation of the area around the cemetery enriched the contents and functions of this part of the town, although it remained less attractive than neighbouring *Vračar*, until the Principality of Serbia acquired independence. By changing the cultural patterns of Belgrade's middle class, the culture surrounding death also changed during the 19th century, along with the attitude towards cemeteries and its functions. After the closure of the Large Cemetery, the area was levelled and used for formation of new streets, without transferring the graves or remains of the deceased to an ossuary or to the New Cemetery. The New Cemetery, in turn, was neglected, unmaintained, had no fence nor guards and was often desecrated. However, when cultural norms changed in the second half of the 19th century, such an appearance of cemetery became inappropriate, requiring better maintenance or relocation to the outskirts. This time, remains of the deceased family members were either transferred with piety or new ossuaries were formed.

Key words: *Belgrade, urban zones, 19th century, spatial planning, cemeteries*